

Lipsius' *Politica* en de Index- Jan Waszink¹⁷

Deze lezing is een kort verslag van een onderzoek in de de archieven van de *Sancta Congregatio Indicis* (verder: SCI) in de Sant'Uffizio te Rome. De SCI was de instantie binnen het Vaticaan die van ca. 1540 tot 1917 de *Index Librorum Prohibitorum* maakte. Deze archieven zijn in 1998 geopend voor wetenschappelijk onderzoek (waarvoor men nog wel toestemming van de Sant'Uffizio nodig heeft).¹⁸ Ik heb voor mijn promotieonderzoek naar de *Politica* van Justus Lipsius een week naar materiaal kunnen zoeken over dit werk, waar de SCI zich uitvoerig mee bezig heeft gehouden.

Het doel van dit verhaal is tweeledig: ten eerste wil ik een idee geven van de resultaten van dit onderzoekje, en ten tweede wil ik wijzen op het bestaan van dit archief, dat over zeer veel auteurs en teksten uit een lange periode van de Europese geschiedenis materiaal bevat. De SCI las niet alleen zeer veel, maar zette haar overwegingen en oordelen bovendien uitgebreid op papier, zodat het archief een ongelooflijk rijke bron vormt voor de receptie en acceptatie van teksten en ideeën uit de genoemde periode. Een bron dus om in de gaten te houden.

De SCI is omstreeks 1540 opgezet om de verspreiding van ideeën die in strijd waren met de Rooms-Katholieke leer tegen te gaan. Het idee was de verkoop van boeken waarin zulke ideeën stonden aan banden te leggen, of zelfs te verbieden, door middel van een lijst van de betreffende titels. Boeken waarin verdachte denkbeelden werden aangetroffen werden door geestelijken 'uit het veld' aan de *secretario* van de SCI gemeld, of een boek werd voor publicatie door de auteur voorgelegd. De *secretario* besliste of het voor censie in behandeling werd genomen; deze figuur bezat dus een sleutelpositie in het proces. De functie werd altijd bekleed door een Dominicaan.

Werd een censuur ondernomen, dan werd de beslissing over goed of fout genomen door een college van kardinalen die periodiek, elke paar weken, bijeenkwamen. Een boek kon worden goedgekeurd (dan deed men niets), worden verboden, of voorwaardelijk worden goedgekeurd, dat wil zeggen verboden *donec corrigatur*. De kardinalen baseerden hun beslissing op een rapport

---

¹⁷ Voor een uitgebreide versie van dit stuk, zie J.H. Waszink, *Justus Lipsius, Politica. Edition, Translation, Introduction*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, 2002, intr. chapter 6.3. Verschijnt bij Van Gorcum te Assen in de serie *Bibliotheca Latinitatis Novae*.

¹⁸ Literatuur over deze archieven: U. Baldini, 'Una fonte poco utilizzata per la storia intellettuale: le 'censurae librorum' e 'opinionum' nell' antica Compagnia di Gesù' in: *Jahrbuch des italienisch-deutschen Instituts in Trient* 11 (1985), pp. 19-68; A. Cifres, 'Das historische Archiv der Kongregation für die Glaubenslehre in Rom', in *Historische Zeitschrift* 268 (1999), pp. 97-106.

over het werk in kwestie gemaakt door een lagere functionaris, de zgn. *consultor*. Die las het boek en schreef een uitvoerig onderbouwd oordeel. Bij een hervorming in de 18e eeuw werd de procedure sterk geformaliseerd. De SCI bleef functioneren tot 1917.

In die bijna vier eeuwen is aldus een groot archief opgebouwd, dat vooral bestaat uit notulen van de vergaderingen en dossiers met rapporten over specifieke boeken of auteurs. Helemaal compleet is dit archief niet meer: rond 1800 werd het hele archief door de Fransen naar Parijs afgevoerd en weliswaar later weer teruggegeven, maar tijdens het transporteren is een schip met een bepaald gedeelte vergaan. Een moeilijkheid is dat oude dossiers soms opnieuw geraadpleegd zijn, in verband met de censuur van een verwant geval, om de consistentie van de uitspraken te bevorderen, in welke gevallen het oude materiaal meestal aan het nieuwe dossier is toegevoegd, en dan op de oorspronkelijke plaats dus niet meer voorhanden is. Gelukkig is er wel een index van namen op fiches. De chronologische notulenboeken van de vergaderingen geven ook een indicatie van welke stukken er moeten zijn in een gegeven geval.

Lipsius' Politica

Lipsius' Politica is uitvoerig door de SCI bekeken, en wel vier maal: in 1589, 1593, 1601 en 1611. Ik zal het hier hebben over de belangrijkste episode, die van 1593. Deze bracht de geëxpurgeerde versie van de tekst voort, die vanaf 1596 verscheen. Over de precieze gang van zaken rond de censuur van de *Politica* wisten we al het een en ander uit Lipsius' correspondentie over 1593 (beschikbaar in de ILE-uitgave¹⁹). De informatie uit het archief in Rome brengt echter belangrijke aanvullingen die leiden tot een nieuw beeld van Lipsius' opstelling tegenover de Romeinse autoriteiten.

We wisten al dat de *Politica* direct na verschijnen in 1589 op de *Index* werd gezet. Het enige spoor echter dat mij hiervan bekend is, is de vermelding in de *Index* van 1590 zelf, de *Index* die Sixtus V doordrukte, maar die na zijn plotselinge dood in 1590 door het Vaticaan werd teruggetrokken, en nauwelijks is verspreid. In de notulen van de SCI in de jaren 1589-90 is overigens niets over de *Politica* te vinden. Dit zou erop kunnen wijzen dat de beslissing niet in de vergadering van de kardinalen behandeld is. Het blijkt ook nergens uit dat Lipsius vóór 1593 wist dat de *Politica* op die *Index* had gestaan.

---

¹⁹ *Iusti Lipsi Epistolae VI* (1593), ed. J. De Landtsheer (Brussel 1994)

In 1593 nadert een nieuwe versie van de *Index* zijn voltooiing. Uit de correspondentie wisten we al dat Lipsius van de dreigende vermelding van de *Politica* op de hoogte werd gebracht door de Jezuiet Francesco Benci, die hij uit Leuven kende, om hem de kans te geven de tekst nog te herzien. Uit de tussen hen uitgewisselde brieven spreekt een nogal onderdanige toon van Lipsius, en een nadrukkelijke onderwerping aan het oordeel van Benci en (de latere kardinaal) Roberto Bellarmino en hun wensen tot verbetering. Verder blijkt dat Lipsius een verbeterde versie van het werk naar Rome heeft gestuurd (waarvan in de correspondentie overigens niets bewaard is gebleven). Benci antwoordt hierop met een lijstje verdere verfijningen die Bellarmino en hijzelf nog noodzakelijk vinden, en spoort Lipsius aan haast te maken met de aanpassing, om te voorkomen dat het werk op de nieuwe index (die in de zomer van 1593 bijna klaar is) wordt opgenomen. Ze spreken af dat Lipsius in overleg met de Leuvense censor Cuijkus de uiteindelijke versie zal vaststellen. Blijkens de datum van Cuijkus' approbatie is de definitieve versie waar de censor mee instemt in september 1593 klaar. De nieuwe *Index* was toen blijkbaar al ter perse, want hier staat de *Politica* toch op. Maar: ook deze *Index* werd door het Vaticaan teruggetrokken.

Overzien we nu de informatie uit deze brieven en de nieuwe versie van de *Politica*, dan ontstaat de indruk dat Lipsius zich heel braaf aan de opdrachten uit Rome heeft gehouden: in lijn met Lipsius' betuigingen van gehoorzaamheid is één van de hoofdstukken over religieuze politiek helemaal herschreven, en de expliciete verwijzingen naar Machiavelli zijn verdwenen. Op grond hiervan is in een deel van de secundaire literatuur over het onderwerp dan ook wel de mening te vinden dat Lipsius de verzoeken uit Rome zonder meer heeft ingewilligd.²⁰ Anderzijds is echter ook de mening te vinden, gebaseerd op een vluchtige vergelijking van de twee versies van de *Politica*, dat Lipsius in feite helemaal niets heeft veranderd en alleen wat cosmetische aanpassingen heeft uitgevoerd om zijn ware denkbeelden beter te camoufleren.²¹ Beide visies zijn te weinig onderbouwd met een gedetailleerde vergelijking van de twee versies; maar bovendien werpen de stukken uit het archief van de SCI een nieuw licht op Lipsius' houding tegenover de Romeinse autoriteiten.

---

²⁰ Bijvoorbeeld T. van Houdt en J. De Landtsheer in *Lipsius en Leuven. Catalogus van de tentoonstelling gehouden in de Centrale Bibliotheek te Leuven*, (Leuven 1997), pp. 209-211.

²¹ Bijvoorbeeld G. Oestreich, *Neostoicism and the early modern State*, (Cambridge 1982), p. 64.

Nieuwe informatie uit het archief van de SCI

Wat brengt het archief aan nieuws? Het belangrijkste is het originele rapport over de *Politica* dat in opdracht van Bellarmino is gemaakt door de consultor Laelius Peregrinus. Deze uit nogal wat kritiek op het werk, die bovendien tamelijk uitvoerig onderbouwd wordt.

Peregrino heeft negen punten van kritiek, die in hoofdzaak op drie kwesties neerkomen. De eerste is dat Lipsius' adviezen over vrijheid van godsdienst en vrijheid van geweten niet deugen omdat ze aanzetten tot hypocrisie, nl. tot doen alsof men het ware geloof aanhangt terwijl dat niet zo is. Het tweede punt van kritiek is dat Lipsius ten onrechte, en ten kwade, religie ondergeschikt maakt aan de politiek, oftewel de kerk aan de staat onderwerpt en religie en politiek teveel probeert te scheiden. Het derde is dat Lipsius Machiavelli verdedigt, en Machiavellistisch en door *raison d'état* bepaald bestuur door de vorst verdedigt en zelfs aanbeveelt.

Uit de notulen van de vergaderingen van de kardinalen van de SCI blijkt dat dit rapport al in september 1592, dus voordat Benci met Lipsius in contact trad, beschikbaar was. Voorts blijkt uit de notulen dat Roberto Bellarmino een veel grotere rol heeft gespeeld dan Benci's brieven suggereren. Ook in 1601 en 1611 zal hij zich weer intensief met de *Politica* bezighouden.

In eerste instantie besluiten de kardinalen na kennisneming van het rapport de *Politica* van de *Index* te verwijderen, een besluit dat de volgende maand al wordt teruggedraaid, waarna de correspondentie tussen Lipsius en Benci begint. Dat wekt het vermoeden dat Lipsius die eerste gecorrigeerde versie op basis van ditzelfde rapport, of een samenvatting ervan, heeft gemaakt, te meer omdat de wijzigingen precies in de passages voorkomen die in het rapport worden genoemd. Bovendien sluiten de genoemde verdere verfijningen op Lipsius' eerste verbeterde versie ook weer precies op het rapport van Peregrino aan. Peregrino's tot nu toe niet bekende rapport is daarmee naast de herziene versie van de *Politica* zelf, het belangrijkste document met betrekking tot de expurgatie van het werk.

Lipsius' reactie op de druk uitgeoefend door de SCI

Lopen we nu langs de opmerkingen van respectievelijk Peregrino, Benci en Bellarmino, en vergelijken we die met de uiteindelijke gedrukte versie van de *Politica*, dan krijgen we een beeld van Lipsius' houding tegenover de Romeinse autoriteiten, en kunnen we iets zeggen over de mate waarin hij aan hun aanwijzingen gehoorzaamt. Het blijkt dan dat die vraag voor elk punt afzonderlijk

beantwoord moet worden: de twee eerder genoemde visies dat hij ofwel zonder meer gehoorzaam was, dan wel in feite niets veranderde, blijken allebei onjuist.

Lipsius doet het volgende. Wat betreft enige voor zijn betoog min of meer ondergeschikte kritiekpunten, voert hij de gevraagde veranderingen zonder meer uit. Wat betreft het belangrijke punt van de religieuze politiek (capita IV.3-4) past hij de tekst vergaand aan de wensen van Rome aan, maar niet helemaal. De opmerkingen over het primaat van de innerlijke religie worden sterk afgezwakt. Het hoofdstuk over gewetensvrijheid wordt helemaal herschreven, zodat de gewetensdwang als middel er weer in staat. Maar wanneer Bellarmino en Benci aangeven dat de aanpassing hun nog niet ver genoeg gaat, en ze Lipsius vragen ook zijn slag-om-de-arm wat betreft de effectiviteit van foltering te verwijderen, dan weigert Lipsius dat: deze slag-om-de-arm staat wel in de uiteindelijke versie.

Wat betreft de expliciete verwijzing naar Machiavelli als een auteur die verstandige dingen heeft gezegd, past Lipsius zich ook vrijwel geheel aan: deze vermeldingen verdwijnen (op één na die in de noten verstoppt zat), maar de feitelijke inhoud van de uitspraken verandert niet. Op dit punt zou men dus inderdaad van cosmetische aanpassingen kunnen spreken. Hoe dat ook zij, de censor en de SCI nemen er genoeg mee. Wat betreft de denkbeelden over *raison d'état* en 'Machiavellistisch' optreden, de uitspraken over bestuur met een 'druppeltje bedrog' waar de *Politica* zo beroemd of berucht om is geworden: deze kritiek legt Lipsius integraal naast zich neer. Deze ideeën en passages zijn onverkort gehandhaafd, en blijkbaar met instemming van Cuijkus, want zijn approbatie is er. Blijkbaar was het verwijderen van de expliciete lofprijzing genoeg.

Conclusie

De nieuwe documenten uit het archief van de SCI geven, gecombineerd met de al beschikbare informatie uit de correspondentie en het werk zelf, een veel genuanceerder beeld van Lipsius' houding tegenover de Romeinse autoriteiten. In de brieven, die we al hadden, doet Lipsius alsof hij een en al gewilligheid is. Wat betreft de voor het werk wezenlijke denkbeelden over godsdienstige politiek blijkt hij inderdaad tot vergaande aanpassingen bereid, maar wel tot aan een bepaalde grens, die hij dan ook niet overschrijdt. Wat betreft de even wezenlijke ideeën over *raison d'état* weigert hij eenvoudig de gevraagde correcties uit te voeren, maar weet hij zijn ideeën zodanig te camoufleren dat het resultaat geaccepteerd wordt.

We zien Lipsius hier bezig als iemand die ‘strategisch principieel’ is: moraal en principe vormen weliswaar het uitgangspunt, maar worden niet verder verdedigd dan de feitelijke omstandigheden toelaten. En dat is precies de manier waarop Lipsius in de *Politica* wil dat de vorst zelf te werk gaat.